

Ten Clarenwater of Klarwater: een plaats vol bedrijvigheid

Wim Coster

Zwolle, 2016

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	2
Een plaats vol bedrijvigheid	4
Katen, het veer, de sluizen en de bruggen	6
Ten Clarenwater: een klooster nabij de IJssel	8
- Bewoners	11
- Bezit, beheer en bedrijf	13
- Het einde van Ten Clarenwater	14
Klaarwater: van veldoven tot steenfabriek	16
- In stand gehouden door de van Haersoltes	16
- Voortgezet door de Van Barnevelds	17
- In een stroomversnelling met Doijer en Pruimers	21
- In een wisselend getijd met de Poppes	23
- Ruimte voor de rivier	27
Gedicht van Paul Gellings: <i>Het Engelse Werk</i>	28
Ten Clarenwater of Klarwater	30
Literatuur	31

Voorwoord

Voor u ligt een historische schets van de bedrijvigheid op een plek aan de IJssel op een steenworp afstand van Windesheim, kennisinstelling voor hoger onderwijs en onderzoek. Wim Coster neemt u daarin mee op een reis door de tijd langs de ontwikkelingen van een klooster en een steenfabriek op een vruchtbare plaats aan de rivier. Een plek waar door de eeuwen heen economische bedrijvigheid plaatsvond, eerst vanuit de Benedictijnen en later door opeenvolgende ondernemersfamilies. Dit alles onder de namen Ten Claeren Water, Ten Clarenwater en Klaarwater.

Deze naam keert nu, anno 2016, terug in de stichting Ten Clarenwater. Deze stichting ondersteunt in financiële zin het onderzoek en de kennisontwikkeling van het Landelijk Expertisecentrum Familiebedrijven van Windesheim. Dit expertisecentrum doet onderzoek naar en ontwikkelt en deelt kennis over verschillende aspecten van familiebedrijven. De samenwerking met deze bijzondere bedrijven vormt zijn bestaansrecht en drijfveer.

Het Landelijk Expertisecentrum Familiebedrijven van Windesheim is dankbaar voor de mogelijkheden die door de donaties aan de stichting Ten Clarenwater ontstaan. Het maakt het mogelijk om te doen wat we willen doen: bijdragen aan het versterken van de ondernemende kracht van familiebedrijven.

Deze historische schets laat de kracht zien van ondernemende mensen in verbinding met hun familie, hun regio en lokale gemeenschap. Veel regio's in Nederland kennen nog steeds veel van dergelijke families. Dat was vroeger al zo en waarschijnlijk is dat over lange tijd nog steeds het geval. U, als familieondernemer zal het me mij eens zijn als ik zeg dat verhalen uit het verleden inzichten bieden en inspiratie geven voor de toekomst. Zo ook dit verhaal.

Ik wens u veel leesplezier,
Ilse Matser,

Lector Familiebedrijven en directeur Landelijk Expertisecentrum
Familiebedrijven Windesheim.

Beeld: de IJssel, perpetuum mobile.

Een plaats vol bedrijvigheid

In de uiterwaarden onder en naast de brug die de A28 bij Zwolle over de IJssel brengt, lag ooit, aan de Gelderse kant, een dorpje: Katen. Vandaar voer, mogelijk al vóór het jaar duizend, een veer richting Zwolle en weer terug. Ook stonden hier in de buurt achtereenvolgens een klooster en een steenfabriek, met respectievelijk de naam Ten Clarenwater en Klarwater. Het klooster was niet alleen een plaats voor contemplatie en gebed, maar ook voor beroep en bedrijf. Zo waren de kloosterlingen onder andere actief in de landbouw en de steenbakkerij. Die laatste activiteit kende sinds het eind van de negentiende eeuw, in particuliere hand, ook een grootschaliger aanpak.

Het snelverkeer door Zwolle van oost naar west en omgekeerd passeert tegenwoordig dus een plaats van herinnering met een geschiedenis van meer dan tien eeuwen vol bedrijvigheid.

Beeld: De A28 bij Zwolle. Onder en naast de brug over de IJssel lag de steenfabriek Klarwater (luchtfoto eind 20e eeuw)

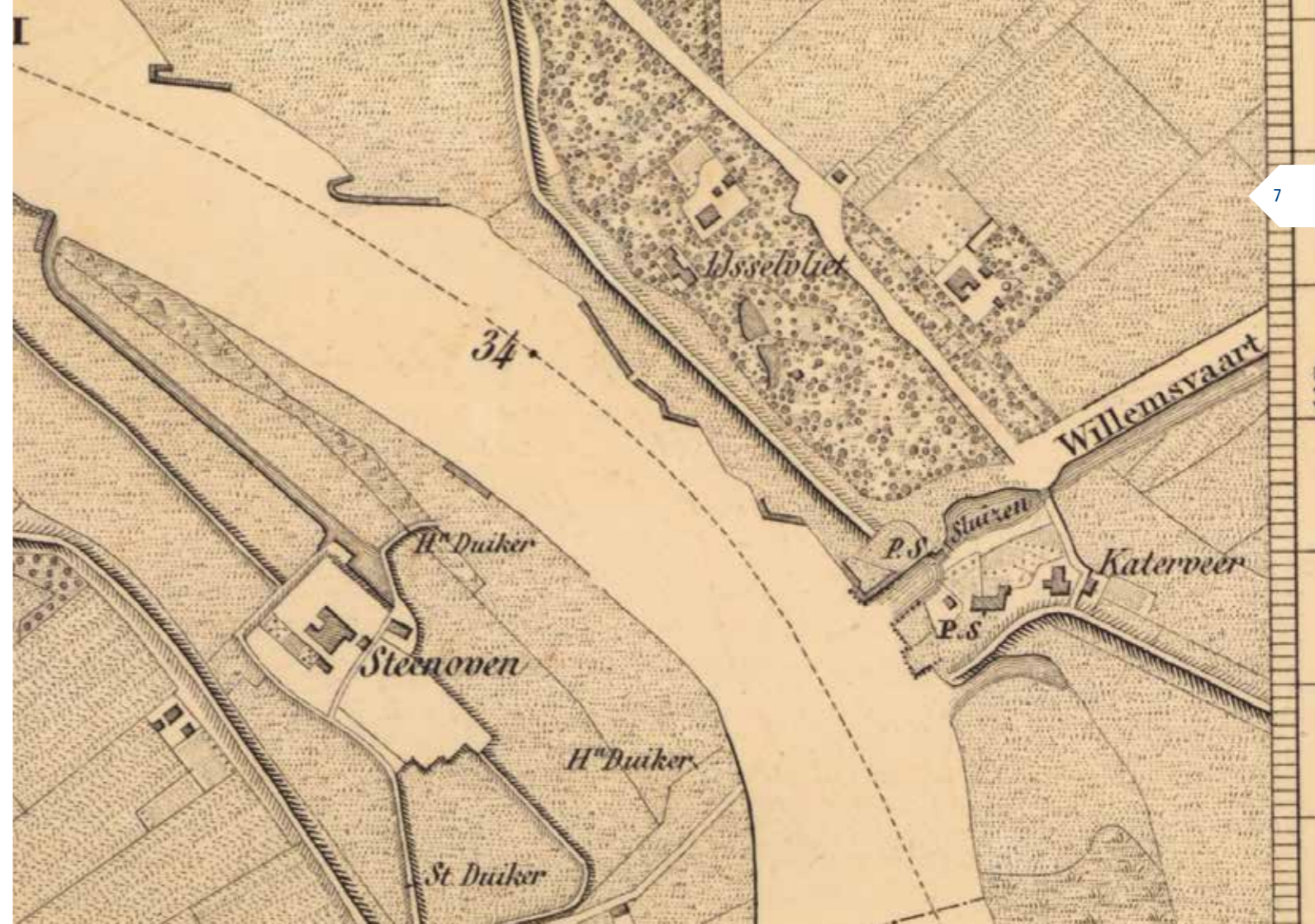

Katen: het veer, de sluizen en de bruggen

Oude oorkondes laten zien dat er al in 973 bij Katen - de naam betekent hut, huisje, stal of schuur - tol werd geheven van het verkeer over de IJssel. Het dorpje, of wat het ook nog maar was, werd ook wel Cat(h)en, Caet(h)en, Coten, Coet(h)en of Koeten genoemd. Het behoorde tot het gericht van Zwolle en dus tot het Oversticht, zoals Overijssel vroeger werd genoemd. Aannemelijk is, dat er rond die tijd ook al een veer voer.

Katen is door overstromingen en een veranderende ligging van de rivier met kerk en al verdwenen, vermoedelijk zo rond het midden van de vijftiende eeuw. Het veer hield stand en daarmee bleef deze plaats een voorname verbindingsschakel. Het was van cruciaal belang: zeker in tijden waarin er tussen Overijssel en Gelderland nog geen enkele vaste oeververbinding bestond. Pas in 1448 kwam er bij Kampen een brug en in 1483 bij Deventer. Zwolle moest - eerst door tegenwerking van de beide concurrerende IJsselsteden en later door een talmend stadsbestuur - nog honderden jaren wachten.

Logisch was dat niet, want het verkeer was er druk, ook toen al. In de zeventiende eeuw kwam er nog de postroute bij van Amsterdam over Amersfoort, Nijkerk, Putten naar Hattem. Aan de Zwolse kant van de IJssel wachtte dan een nieuwe postiljon met verse paarden, voor het verder ging, richting Hamburg. In 1819 ontstond, met de opening van de Willemsvaart via de Katerveersluizen vanaf de IJssel, een nieuwe verkeersader naar de stad. Het is eigenlijk onbegrijpelijk dat het tot 1930 moest duren voordat er ook bij Zwolle een verkeersbrug over de IJssel kwam, bijna driekwart eeuw nog na de aanleg van een spoorbrug in 1862.

Ten Clarenwater: een klooster nabij de IJssel

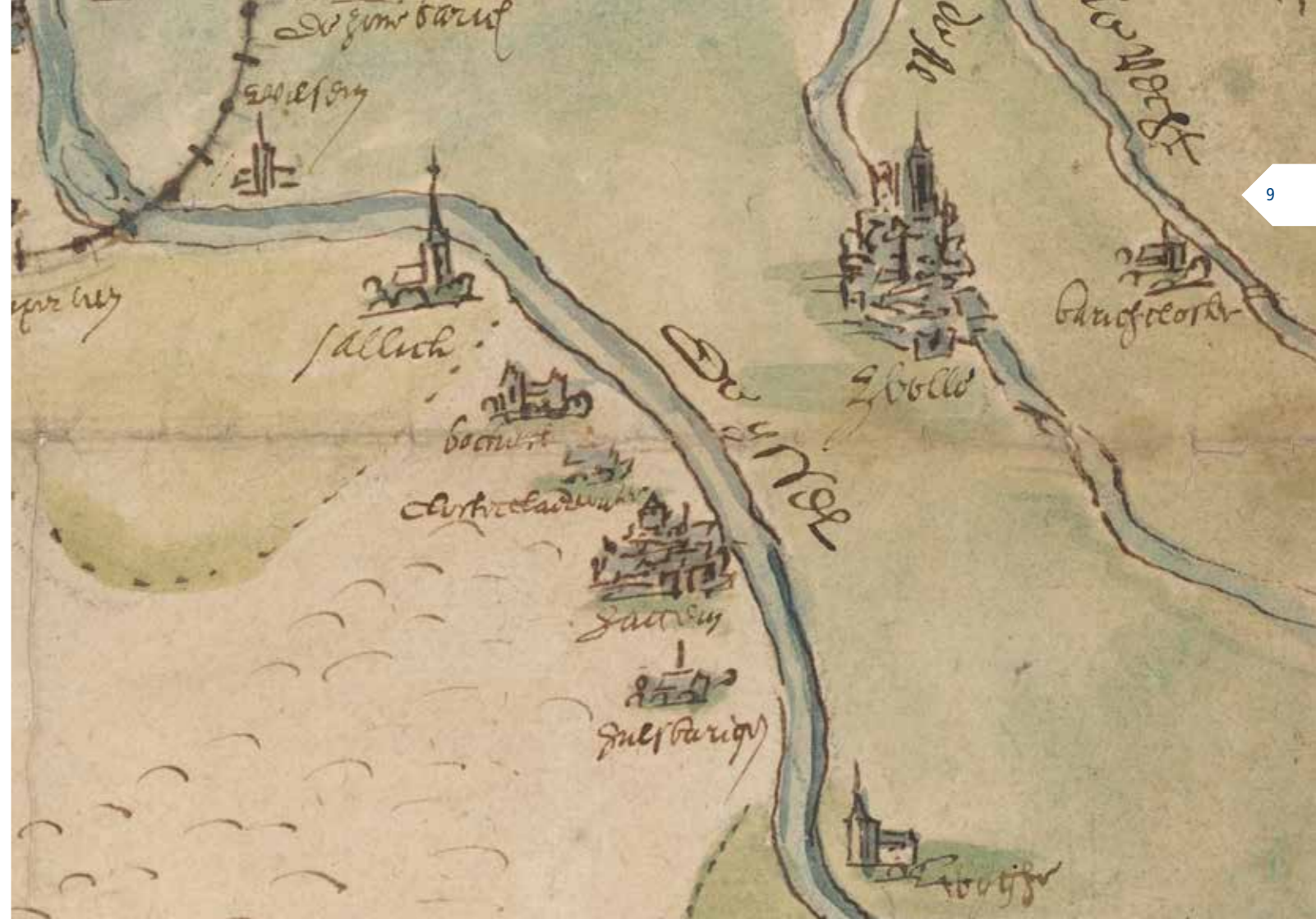
Ergens vlakbij Katen werd in het begin van de vijftiende eeuw een klooster gesticht, dat de naam Ten Clarenwater, *Beate Marie ad Claram Aquam*, kreeg en later ook wel eenvoudigweg Klarwater werd genoemd. Het kwam voort uit het Zwartewatersklooster, gelegen tussen Hasselt en Zwartsluis, aan de gelijknamige rivier.

Enige nonnen daar konden zich niet verenigen met de verslachte tucht en de toenemende wereldgezindheid. Zij schijnen pogingen gedaan te hebben het klooster te hervormen, maar besloten uiteindelijk binnen een nieuwe stichting *in een strengere orde te gaen*. Van de bisschop van Utrecht hadden zij daarvoor in maart 1414 toestemming gekregen. Ook zegde de bisschop inkomsten toe uit goederen die voordien toebehoorden aan het Benedictijner klooster bij het Zwartewater.

De naam Ten Clarenwater of ook wel Claerwater was mogelijk geïnspireerd op die van *Clarus Campus* of Klaarkamp. Dit klooster in het noorden van Friesland behoorde weliswaar tot een andere orde, die der Cisterciënzers, maar het genoot een goede reputatie. Niet minder waarschijnlijk is, dat de naam werd gekozen als een tegenstelling met die van het Zwartewater. Om aan te geven dat beide kloosters aan een rivier stonden en dat het water van de IJssel minder donker was dan dat van het Zwartewater. Of: om uit te drukken dat het binnen de muren van het nieuwe klooster minder 'zwart' zou zijn!

De plaats die de nonnen hadden gekozen lag aan de Gelderse kant, maar in de beginperiode toch nog net binnen het rechtsgebied van Zwolle. Het stadsbestuur daar reageerde zeer afwijzend op de nieuwe bewoners door op 13 januari 1415 elk contact met de proost en de nonnen van het klooster te verbieden. Niemand mocht nog geld of goed dat binnen de stadsvrijheid lag schenken

Beeld: Fragment van een middeleeuwse kaart der Zuiderzee. Langs de linkeroever, de Gelderse kant, van de IJssel stroomafwaarts achtereenvolgens: Hulsbergen, Hattem, het klooster Klarwater, de havezate Buckhorst en Zalk. Op de rechteroever is Zwolle te zien, met ten noorden van de stad nabij het Zwartewater, tussen Hasselt en Zwartsluis, het Zwartewatersklooster.

verkopen of vermaken in *gheestelike hant, dat is te verstaan in cloesteren of in kerken of in vergaderingen*. Soortgelijke bepalingen golden ook tegen andere kloosters, die door wereldlijke overheden wel werden gezien als een staat in de staat. Niet alleen in economische zin immers betekende de *clausuur* - waardoor een klooster feitelijk werd afgesloten van de buitenwereld - een inbreuk op de macht van de stad. Ook de rechtspraak kwam daarmee in handen van de bisschop, in dit geval Frederik van Blankenheim. Klaarwater, gelegen op een strategische plaats, moest het echter extra ontgelden: niemand mocht bij dit klooster zelfs maar op bezoek gaan, het iets verkopen of schenken of er iets voor doen. De bisschop weigerde akkoord te gaan met de tegen dit klooster gerichte stedelijke bepalingen. Hij nam als wereldlijk bestuurder tegen Zwolle - ook om andere redenen overigens - zeer krachtige maatregelen. In de nacht van 13 december 1416, de zogeheten Luciennacht, nam hij de stad met zijn troepen gewapender hand in. Het stadsbestuur werd aan de kant gezet en enkele leden van de magistraat werden ter dood gebracht. Van Zwolle hoefden de zusters dus weinig meer te verwachten.

Zij hadden ondertussen hun oog laten vallen op een stuk grond aan de Weertweg in Hattem, dus in het Graafschap Gelre en buiten het rechtsgebied van de bisschop. De Utrechtse kerkvorst moest desondanks aan de nonnen nog wel zijn toestemming geven, die in het begin van 1414 evenwel al vlot afkwam. Voor de koop hadden zij eveneens toestemming nodig van hertog Reinald van Gelre, maar die maakte daarmee geen haast. Eerst bouwden de nonnen daarom nog een *provisorium*, een noodgebouw, omdat zij het klooster aan het Zwartewater zo snel mogelijk wilden verlaten. Na anderhalf jaar kregen zij uiteindelijk toestemming om op een stuk grond van zes morgen - waarschijnlijk Sallandse morgens van 1.25 hectare, dus ruim zeven hectare - in het kerspel Hattem een klooster te bouwen. Daar wilden zij zich laten 'besluyten' ofwel gaan wonen in een besloten gemeenschap om zo God te dienen. Over de precieze datum waarop het gebouw gereed was, bestaat onduidelijkheid, maar in ieder geval was er in 1415 een begin gemaakt met de bouw.

BEWONERS

Ten Clarenwater was aanvankelijk een adellijk stift voor vrouwen van de orde der Benedictijnen. Zij leefden volgens de regel van Benedictus van Nursia (480-547), die zei dat de beste harmonie voor de ontwikkeling van het persoonlijke religieuze leven kon worden gevonden in het samenleven in gemeenschap, in een dagelijkse afwisseling van arbeid en gebed op vaste uren en voorts in de geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid. Aan het hoofd van het klooster stond een proost, die was belast met de geestelijke belangen en het beheer van de goederen. Uit de geledingen van het klooster zelf werd een prioress of priorin gekozen, die de dagelijkse gang van zaken regelde. Enkele nonnen uit Diepenveen moesten hun zusters, ongeveer 25 in getal, in de geest van Geert Groote, 'den ernst des monastieken levens' leren. Maar de adellijke juffers wisten zelf wel wat ze wilden - ze hadden hun vorige klooster immers niet voor niets verlaten - en toonden weinig ontzag voor de kanonikessen uit de plaats nabij Deventer. Van de proost werd meegedeeld dat hij 'op grote heerlijkheid gezet was en van den geest weinig in zich had.'

Het schijnt al vrijwel vanaf het begin de bedoeling geweest te zijn om van Klaarwater een dubbelklooster te maken, dus met zowel nonnen als monniken. Verder waren er conversen of lekenbroeders, die wel de gelofte hadden afgelegd van de orde waartoe zij behoorden, maar die niet waren gewijd. Ook hadden zij minder verplichtingen ten aanzien van het koorofficie met de vaste gebeden. Zij voerden meestal handenarbeid uit of hielden zich bezig met andere materiële en praktische aangelegenheden. Zo werkten zij in de landbouw en konden ze ook worden ingezet bij de steenbakkerij.

Over de bewoners is in persoonlijke zin niet veel bekend, afgezien van enkele namen van proosten zoals de eerste, Wessel ten Bome of Bonne, die bleef tot 1425. Over zijn opvolgers wordt slechts sporadisch gesproken, evenals over de prioressen. Blijkbaar was het ook op de nieuwe plaats moeilijk te leven volgens de zelf gestelde strenge regels. Want in 1469 sloot Klaarwater zich aan bij de congregatie van het Duitse Bursfeld, een vereniging van Benedictijner kloosters, waardoor de regels weer strenger werden aangehaald. Gewerkt werd er ondertussen ook.

BEZIT, BEHEER EN BEDRIJF

Bij de scheiding van het Zwartewatersklooster had Klarwater het nodige aan grond en goederen meegekregen, onder andere in Mastenbroek en Raalte. Maar direct vanaf de stichting verwierf het klooster daarnaast vele goederen en rechten in Hattem, in Katen en verder uit de buurt, onder andere in Apeldoorn. Regelmatig ook kreeg het aanzienlijke schenkingen.

Al die goederen vroegen een actief beheer en een open oog voor de omgeving. De uiterwaarden van de IJssel boden daarbij vruchtbare mogelijkheden, vooral in de landbouw. Een opgave uit 1573 bijvoorbeeld laat 400 schapen, 13 paarden, 100 koeien en 70 varkens en biggen zien. Ook de verkoop van hout kon goede opbrengsten geven. Een tak van nijverheid die eveneens nauw was verbonden met grondgebruik, de steenbakkerij, werd hier ook volop beoefend.

De vraag naar stenen was groot. Lang werden huizen vooral gebouwd van hout en stro en werd voor grotere gebouwen als kerken vooral natuursteen gebruikt. Toch stonden er in middeleeuwse steden wel al huizen van baksteen met dakpannen om het brandgevaar tegen te gaan, vooral bij aaneengesloten bebouwing. Niet voor niets, zoals in Zwolle in 1324 was gebleken toen vrijwel de volledige stad, bestaande uit enkele honderden huizen, in vlammen opging. Ook stadsmuren leverden voor de steenbakkers volop werk. Zo was in hetzelfde Zwolle vermoedelijk al in de dertiende eeuw sprake van een stenen omwalling, die voortdurend werd verbeterd, vernieuwd en uitgebreid. In 1374 besloot het stadsbestuur om zes jaar lang elk jaar 500.000 bakstenen buiten omme aan de stadsmuur te spenderen. Of het besluit ook daadwerkelijk zo is uitgevoerd blijft onduidelijk, maar het geeft wel de mogelijkheden aan voor de baksteenfabricage.

Beeld: Fragment van een kaart van de grens tussen Gelderland en Overijssel, in 1570 vervaardigd door Thomas Witteroos. Rechts onder het 'convent van Clare Waeter'. Linksboven de contouren van Zwolle. In het midden, bij de rivier, de plaats waar het voormalige Katen heeft gelegen.

Langs de IJssel was de grondstof klei in ruime mate aanwezig en het was dan ook niet verwonderlijk, dat in de uiterwaarden, ook verderop in Gelderland, talloze steenfabrieken verrezen. Al was het woord fabriek voorlopig nog niet van toepassing. Iedere boer met een geschikt stuk land kon, mits voorzien van een licentie van de stad of van de adel, een steenbakkerij beginnen. De kwaliteit van de stenen was aanvankelijk zeer uiteenlopend. De eerste ovens, de meiler- of loegenovens, waren te vergelijken met houtskoolbrandrijen. Eigenlijk waren het nog geen ovens, want ze bestonden uit niets anders dan opgestapelde 'rauwe' stenen, met daartussen hout of turf.

Eén van de plekken waar de steenbakkerij namens Klarwater werd beoefend, lag enkele honderden meters vanaf het klooster, nabij de latere brug in de A28 over de IJssel.

HET EINDE VAN TEN CLARENWATER

De laatste proost van het klooster Ten Clarenwater, Cornelius van Utrecht, scheen het - bij al zijn geleerdheid op het gebied van recht en geschiedenis - met de regels en de tucht niet al te nauw te nemen. Ook leek hij, evenals enkele nonnen, sympathie te voelen voor het protestantisme. Maar het einde van het klooster was toch

vooral een gevolg van externe gebeurtenissen in de tijd van de Reformatie en van de strijd tegen Spanje die in 1568 was begonnen. In 1579 vond in Hattem een beeldenstorm plaats en ook het naburige klooster Hulsbergen kreeg 'bezoek'. Het jaar daarop werd Klarwater geplunderd door geuzen, of zij die zich zo noemden. De bewoners hadden zogenaamd nog drie dagen de tijd gekregen om zichzelf en hun bezittingen in veiligheid te brengen, maar grijpgrage handen van plundersaars van verschillende kanten maakten aan het voortbestaan van het klooster definitief een eind. Ook zonder deze *spoliatie* echter, had Klarwater niet kunnen voortbestaan. De godsdienstige bakens waren verzet.

Na 1580 werd het bestuur van Gelre 'gereformeerd', zoals de hervormde richting aanvankelijk heette. Het klooster werd onteigend en delen van het goederencomplex, vooral die in Overijssel, werden verkocht. In 1580 en 1581 werden ook de bezittingen van andere kloosters en rooms-katholieke instellingen als kerken, kapittels en proosdijen onttrokken aan hun bestemming. Voortaan werden de opbrengsten niet meer gebruikt ten behoeve van de rooms-katholieke eredienst en het onderhoud van ambtsdienaars, maar voor de instandhouding van de kerk en het onderwijs in nieuwe zin. De goederen van Klarwater werden nu beheerd door de Gedeputeerden van het Kwartier van de Veluwe.

Beeld: Het klooster Ten Clarenwater voor 1580.

*Het Klooster Onserlieve Vrouwe,
te Klarwater, bij Hattem.
Ziedt het tot in het begin des XVII: eeuwts door S^t. Benedictyners bewoond is.
Geraukt Oldedruick. Mant opgeboden. 1632*

Klaarwater: van veldoven tot steenfabriek

In 1600 werd een 'rentambt van Clarenwater' opgericht om de overgebleven kloostergoederen te beheren. Matthijs Hattem, schout van Elburg, werd de eerste rentmeester. De laatste van zijn opvolgers was Oswald Tulleken (1732-1795), burgemeester van Hattem. In de tijd van de rentmeesters en ook in de negentiende en het prille begin van de twintigste eeuw waren er verschillende families die, als schakels in de tijd, de steenbakkerij voortzetten en vooruitbrachten. Al dan niet onder de benaming 'tichelwerk', naar de oude benaming voor baksteen, afkomstig van het Latijnse woord *tegula*: dakpan.

IN STAND GEHOUDEN DOOR DE VAN HAERSOLTES

Het is aannemelijk dat het tichelwerk, vanwege zijn economische aantrekkelijkheid, bleef bestaan. Toch is er over de bedrijfsvoering in de anderhalve eeuw tot 1750 nauwelijks iets te vinden. Wel worden in verpondingsregisters, waarin de betalingen van grondbelastingen

werden bijgehouden, de namen genoemd van de heren Van Haersolte tot IJrst. Zij golden ook nadien als eigenaren van *de weert daer tychelavondt op staet*, ofwel gronden in de uiterwaarden waarop een steenbakkerij stond. In 1766 bijvoorbeeld werd een stuk grond met de naam Roesenweerd door de ene aan de andere Van Haersolte verkocht. Kort na 1800 deed een schoonzoon van Willem van Haersolte de meeste goederen die eeuwenlang familiebezit waren geweest van de hand. De koper van de voormalige kloostergrond met het daarop gelegen kerkhof liet de fundamenten uitgraven, omdat hij daarop een stuk zaailand wilde aanleggen. Zo verdwenen vrijwel alle tastbare herinneringen aan het klooster Klaarwater.

VOORTGEZET DOOR DE VAN BARNEVELDS

De in 1747 in Hattem geboren Willem van Barneveld heeft als nieuwe eigenaar van de steenbakkerij een belangrijke rol gespeeld. Hoewel hij huwde met een Amsterdamse van voorname komaf en mede daardoor in de hoofdstad geld en aanzien verdiende, richtte hij zich toch ook op de steenfabricage nabij zijn geboorteplaats. Kort na 1800 keerde hij, met zijn gezin, terug naar Hattem. Samen met zijn broer Engelbartus werd hij eigenaar van Klaarwater, zoals ook de steenbakkerij inmiddels heette. In 1819 werd hij burgemeester van Hattem, wat hij bleef tot zijn dood in 1826. Zijn zoon Andries trad als *brequetier* of steenbakker in de voetsporen van zijn vader. Deze Van Barneveld kreeg te maken met tegenkrachten, want de steenbakkerij had voor het land, en vooral voor de dijk langs de IJssel, ongewenste neveneffecten. Zo kreeg hij in 1827 een conflict met de Dijkstoel, dat wil zeggen het bestuur, van de polder Hattem. Het ging over de

ontgroning van een binnendijks perceel bouwland in de nabijheid van het Katerveer dat bekend stond onder de veelzeggende naam 'de Kuyle'. Andries van Barneveld kreeg vergunning om van het stuk land ter grootte van 1.55 hectare maximaal 1 el en 57 duimen ofwel 1.57 meter te vertichelen, af te graven voor de steenbakkerij. Voorwaarde was wel dat het perceel na de afgraving in gebruik kon blijven als cultuurland, dat er dus teelaarde zou worden teruggeplaatst en dat het goed zou afwateren op de achtergelegen wetering. Bovendien diende de kruin naar de IJsseldijk ieder jaar in de herfst, als de steenfabricage moest worden stilgelegd, te worden hersteld. Die bepaling was er niet zonder reden, want de karren met klei maakten het dijklichaam kapot. Het leken waterdichte afspraken, maar toch ontstonden er *differente opiniën*.

De Dijkstoel oordeelde dat 'de Kuyle' in de praktijk *aan de vernieling* werd afgestaan en vooral ook, dat het dijklichaam werd uitgehold door de sporen die de kleikarren er in trokken. Bij hoog water kon dat gevaarlijke situaties opleveren, zoals het zeer hoge peil in 1809 en 1814 had laten zien. Het leverde Andries van Barneveld twee jaar steggelen op met de Provincie, de Dijkstoel en de Gemeente Oldebroek, waarin het stuk land lag. Ten slotte begroeven de verschillende partijen de strijdbijl en liet de eigenaar van de gronden de kleiafgraving naar behoren voltooiën.

Het zou niet de laatste keer zijn dat de belangen van steenbakkers en waterbeheerders tegenstrijdig bleken te zijn. Uiteindelijk zouden die tegenstellingen zelfs leiden tot het verdwijnen van Klaarwater, maar dat gebeurde pas in het begin van de twintigste eeuw, toen de Van Barnevelds reeds lang geen eigenaren meer waren van het tichelwerk. Andries overleed in 1849 en met zijn dood raakte ook de steenoven uit de familie, juist op de drempel van een nieuwe tijd, in een nieuwe wereld.

Beeld: De steenoven aan de Gelderse kant, vrijwel recht tegenover de monding van de Willemsvaart aan de Zwolse kant, op een kaart van de IJssel uit 1846.

IN EEN STROOMVERSNELLING MET DOIJER EN PRUIMERS

In de tweede helft van de negentiende eeuw raakte de Nederlandse economie in een stroomversnelling, waarvan vooral de landbouw profiteerde. Deze figuurlijke stroomversnelling was - anders dan die van het rivierwater - door de toenemende vraag naar bouwmaterialen ook gunstig voor de steenbakkerij.

De spoorwegen waren voor deze sector een goede afnemer door de bouw van stations, viaducten, bruggen en cetera. Ook de klandizie van het Departement van Oorlog bleek van belang. Er moest een geheel nieuw fortinstelsel worden aangelegd, waarin niet alleen veel beton, - in die tijd een nieuw product - maar ook baksteen werd ver-

werkt. Met de invoering van de Vestingwet in 1874 kwam de functie van voormalige vestingsteden definitief te vervallen, waardoor deze eindelijk konden uitbreiden. Ook op vele andere plaatsen moesten vanwege de snelgroeiende bevolking woningen en fabrieken worden gebouwd.

Niet zelden waren de stenen al verkocht, voordat ze waren gebakken. In alle soorten, maten en kwaliteiten gingen ze voor goede prijzen van de hand. Aan de oprichting van een steenbakkerij waren betrekkelijk weinig vaste kosten en dus geringe risico's verbonden. Wie de beschikking had over goede tichelgronden, in eigendom of gepacht, kon met weinig kapitaal beginnen. Het aantal steenfabrieken groeide dan ook sterk. Van 469 in 1851 naar 643 in 1861 tot 883 in 1879.

Beeld: Voorbeeld van een veldoven. Deze open steenovens bestonden uit gemetselde zijmuren en soms een gesloten achtermuur. Ook waren er gesloten veldovens, met in de voormuur een inrijpoort. De beide evenwijdig geplaatste muren stonden tien tot twaalf meter uit elkaar en onderin waren tegenover elkaar liggende stookgaten, monden, gemetseld. De stenen werden binnen deze muren zo opgestapeld dat er tegenover de vuurmonden vuurgangen lagen. Zodra de veldoven was volgestapeld, een precisiewerk dat vroeg om vakmanschap, werden de open zijden en de bovenkant afgedekt met dek- en scheerstenen. Om zo weinig mogelijk warmte te verliezen werd daarop zand gestort. Aan de bovenzijde werden wel vierkantjes open gelaten en daaromheen werd een soort schoorsteentje gestapeld. Soms was de hele oven voorzien van een pannendak. Aan de zijden zaten afdaken, waaronder de stoker kon werken met de daar ook opgestapelde turf. Later werden voor het stoken ook steenkolen gebruikt. De hitte moest oplopen tot ongeveer 1100 graden Celsius, maar was meestal zeer ongelijkmatig verdeeld, met als gevolg een dito product, dat dan ook verschillende bestemmingen kreeg. Als het meezat leverde een productieproces, na een bakperiode van zes tot tien weken, zo'n 15 à 20% straatklinkers op, naast 40 à 50% aan metselstenen en 30 à 40% aan zachtere stenen voor binnenmuren. Meestal kon dit hele proces zich, ook en vooral afhankelijk van de voorraden klei en gedroogde stenen, drie à vier keer per seizoen herhalen.

Ten tijde van deze economische voorspoed werd het tichelwerk van Klarwater overgenomen door de Zwolse firma Doijer en Pruimers. Deze ondernemers stonden vooral bekend als wijnhandelaren, maar investeerden daarnaast in verschillende projecten. Hun overname vroeg de nodige aandacht, zoals blijkt uit een notitie uit 1853 waarin wordt gesproken van één steenoven, die nog niet weer was opgebouwd. Of dit een gevolg was van een brand of een overstroming is niet duidelijk, hoewel het laatste zeker niet moet worden uitgesloten. In 1846 namelijk was bij Westervoort, waar de IJssel als zijtak van de Rijn begon, een water verdelende krib aangelegd. Die moest het waterpeil in de soms bijna droogvallende IJssel ten dienste van de scheepvaart omhoog brengen. Voor bedrijven in de uiterwaarden, zeker voor de steenbakkerijen, zorgde dat echter juist voor overlast. De nieuwe eigenaren van Klarwater lieten zich hierdoor niet afschrikken. Het personeelsbestand van rond de dertig mensen bleef vanwege de nog altijd handmatige aanpak vrij constant. In 1876 bijvoorbeeld waren er tien mannen, vijf vrouwen en vijftien kinderen aan het werk. Gedurende de periode Doijer en Pruimers had de oven

zeven vuurmonden en werden de stenen nog steeds met de hand gevormd aan vormtafels. Bij dit procedé werd elke vierde of vijfde steen, afhankelijk van de grootte van de vormbak, samengesteld uit de afgestreken resten van de voorgaande stenen. Een dergelijke 'kladsteen' was meestal niet homogeen van samenstelling en van veel mindere kwaliteit. Firmant Nicolaas Pruimers overleed in 1881. Hij liet zich in zijn testament kennen als een man die het met sommige van zijn werknemers goed voor had. Uit zijn nalatenschap - met een totale waarde van 2.2 miljoen gulden, zo' n 23 miljoen euro naar de maatstaven anno 2016 - kreeg de tichelbaas van Klarwater een bedrag van duizend gulden, in zijn tijd een paar jaarsalarissen. Aan zijn firma, in feite dus aan zijn medefirmant Doijer, liet Pruimers het recht na om de aanwezige klei op Klarwater te vertichelen ofwel er stenen van te bakken. Wel op de, waarschijnlijk verplichte, voorwaarde dat het land waarvan de klei was gehaald weer vlak werd gemaakt en daarmee duurzaam geschikt voor landbouw.

IN EEN WISSELEND GETIJ MET DE POPPES

Het jaar na de dood van Nicolaas Pruimers werd de steenoven gekocht door de Deventernaren Berend J. Stegeman en H.J. Poppe, samen met drie Zwolse zakenlieden, de gebroeders Hermannus Theodorus, Gerardus Bernardus en Johannes Bernardus Poppe, de laatste drie waren niet alleen steenfabrikant maar respectievelijk ook bleker, leerlooier en tapper.

De Poppes c.s. namen het bedrijf over in een tijd waarin de Nederlandse baksteenindustrie, vooral door overproductie en scherpe concurrentie uit Duitsland en België, te kampen kreeg met een depressie. Ook de agrarische crisis die rond 1880 was ingetreden was daarvan oorzaak.

Tegen de stroom in ging Klarwater over tot de machinale productie. In 1883 verkreeg het bedrijf toestemming om te gaan werken met een stoommachine van 16 pk van de fabrikant Leveque & Co uit Herstal. Hoewel de oven nog niet erg groot was, waren er toch al twee persen in gebruik om de stenen te vormen. In hetzelfde jaar kochten de gebroeders Poppe voor de kleiwinning ook nog grond op 'de Ruitenberg' in de Vreugdenrijkerwaard, aan de overkant van de IJssel bij Westenholtte.

Het lijkt waarschijnlijk dat zij ook toen al belangen hadden in de exploitatie van het aloude Katerveer, want op die manier konden zij de klei met paard en wagen relatief goedkoop aan- en afvoeren. Toen de drie broers in 1886 algeheel eigenaar van de fabriek werden, werkten er 56 mensen.

De afgegraven gronden in de directe omgeving van het bedrijf werden ingeplant als twijgwaard. Als de twijgen na één of twee jaar konden worden afgesneden, werden ze onder meer gebruikt in de mandenvlechterij. Meerjarig hout was geschikt voor waterbouwkundig werk of als bonenstokken in de tuinbouw.

Zo waren steenbakkerij en steenbakkers organisch verbonden met de grond en met de omgeving. Deze synergie deed blijkbaar zijn werk, geholpen door een opleving in de economie rond 1890. Veel fabrikanten moderniseerden hun bedrijf, zagen de kostprijs dalen en de kwaliteit stijgen.

Nog in 1897 werd Klarwater uitgebreid en werden er kaden omheen gelegd. Maar die kaden konden niet voorkomen dat er na 1900 opnieuw sprake was van een depressie in de sector, terwijl de kolenprijzen stegen. Met name 1907 was, ook door geldschaarste, een rampjaar voor de baksteenindustrie, waarna de totale productie daalde.

In 1911 werd Klarwater onderdeel van de N.V. Overijsselsche Steenfabrieken te Deventer, waarvan B.J. Poppe, een zoon van Johannes Bernardus, directeur was. Lang duurde dit niet, want de omgeving van de plaats waarmee Klarwater zo nauw was verbonden, was ook de oorzaak van de abrupte sluiting.

RUIMTE VOOR DE RIVIER

Het winterbed van de IJssel ter hoogte van het Katerveer was erg smal en de hoger gelegen fabrieksterp verhinderde bij hoog water een vlotte doorstroming. Rijkswaterstaat bleek in 1912 niet bereid de concessie voor de vestiging van een fabriek op deze plaats te verlengen. Sluiting en afbraak van het complex volgden korte tijd later, waarna het winterbed kon worden verlaagd.

Klaarwater maakte plaats voor het klare water van de IJssel en verdween, zoals eens, op vrijwel dezelfde plaats, het dorpje Katen. Op een stuk grond waar een kloostergemeenschap en opeenvolgende families eeuwenlang volop bedrijvigheid hadden gebracht, moest ruimte worden gemaakt voor de rivier. De naam Klaarwater was nog slechts een herinnering, maar zou een eeuw later terugkeren in geheel andere vorm.

Het kantoor, in feite een huis-annex-boerderij, dat was gevestigd bij het landschapspark aan de Zwolse kant van de brug, kreeg een woonfunctie. Daar was en is, voor wie het wilde en wil, ruimte voor overpeinzingen en mijmeringen, waarin niet slechts maanden, maar jaren en eeuwen samensmelten.

Het Engelse Werk

*Schrik ik ergens anders wakker, dan graag daar,
op een bedauwde dijk. In de ochtendmist de oude
brug zijn sprong over de rivier zien wagen.*

*Laat de tijd stilstaan, of liever, rondgaan
in de tuinen, zoals ik er liep met
wie mij lief was, elke keer de langste dag.*

*Hoe verlaten zal het zijn, wanneer een maartse
bui beloften breekt en in de wapperende
rododendron geen beschutting meer bestaat;*

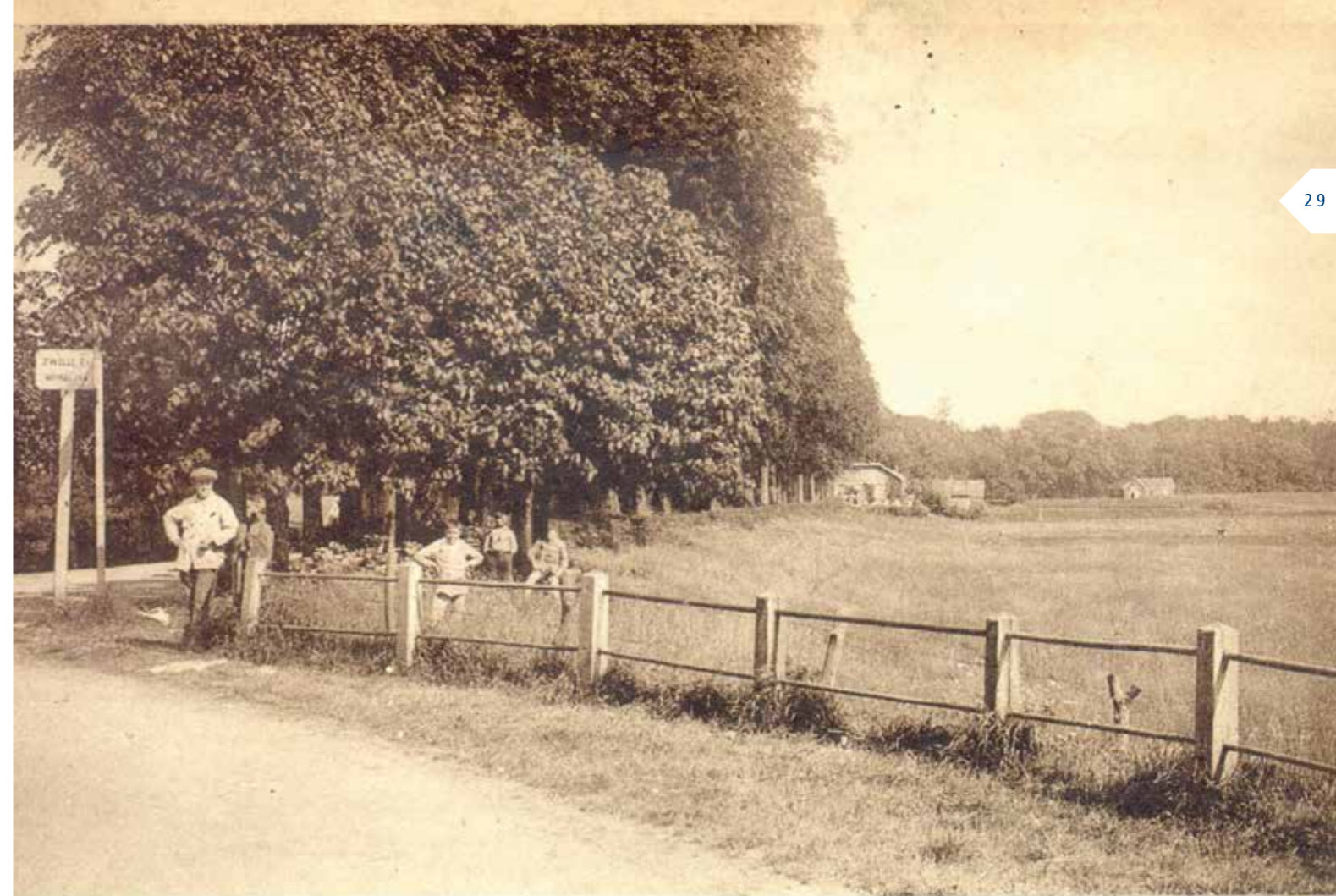
*wanneer niemand eraan denkt, het licht
thuis uitwaait en uitzicht op gedachten
wordt verduisterd. Maar schrik ik wakker,*

*dan graag daar. Laat maanden samensmelten
tot een morgen aan het einde van de winter,
nevel van de dijk afglijden, vervloeien*

*tussen gras en grind. Met wat geluk
is nog het zwijgen hoorbaar
over alles voor en achter ons.*

Paul Gellings, 'Het Engelse Werk', in: *OVERIJSEL literaire reis langs het water*. Bloemlezing. Zeist 2012.

Beeld: Gezicht op het Engelse werk omstreeks 1920. De weg kwam vanaf het Katerveer. De boerderij links is IJsselhoeve. Het huis rechts in de uiterwaarden is het kantoor van de voormalige steenfabriek Klarwater.

Gezicht op Engelse Werk bij KATERVEER

Ten Clarenwater

LANDELIJK EXPERTISECENTRUM FAMILIEBEDRIJVEN

Zes eeuwen geleden werd langs de IJssel bij Zwolle een klooster gesticht, een plaats voor contemplatie en gebed, maar ook een plaats als bron voor bedrijvigheid, strategisch gelegen, verbonden met de omgeving en - desgewenst - de wereld. Het klooster verdween, door externe oorzaken, de bedrijvigheid bleef. Ook de steenfabriek die aan het eind van de negentiende eeuw was voortgekomen uit honderden jaren aan steenbakkerij op die plaats verdween door externe oorzaken. De rivier die haar oevers al die tijd had gevoed én 'gevreten' eiste, bij monde van Rijkswaterstaat, haar plaats en haar ruimte. Zoals zij dat in de eenentwintigste eeuw opnieuw zou doen.

De naam Ten Clarenwater keert in 2016, zes eeuwen na de stichting van het klooster en ruim een eeuw na het verdwijnen van de steenfabriek, terug. Aan de Zwolse kant van de IJssel, nabij de plek waar ooit het kantoor van de steenfabriek was gevestigd. Nu dankzij het expertisecentrum - onderdeel van Windesheim - die denken en doen verenigt ten behoeve van bedrijf en bedrijvigheid in een wijde omgeving, ver over de provinciegrenzen heen.

Literatuur en Kaart

Graswinckel, D.P.M. 'Katen en het Katerveer', in: *Gelre* 33, (1930), 109-142.

Heel, C. van, *Klooster Clarenwater bij Hattem, 1358-1616*. (Inventaris met inleiding. Gelders Archief Arnhem. Toegang 0318. Laatste wijziging 2014.)

Hove, J. ten, *Geschiedenis van Zwolle*. Zwolle/Kampen 2005.

Janssen, G.B. *Baksteenfabricage in Nederland. 1850-1920*. Zutphen 1987.

Kun, L.J.A. van der en R. Musquetier, *Kaart der Hoofdrivieren. Serie De IJssel* (Den Haag 1846).

Raalte, J. van, *Historische notities over Ten Clarenwater en het kerspel Caten*. [Getypt manuscript naar een handschrift, z.p. z.j. ongepagineerd.]

Yrste, Johan van [Johan van Raalte], 'Ten Clarenwater', overdruk uit *De Homoet*, jaargang 1938.

Veghel, J. van, "Het benedictijnenconvent 'ten Clarenwater' ". Deel I, in: *Heemkunde Hattem. Tijdschrift van de vereniging Heemkunde Hattem*. Uitgave nummer 104, september 2005, 149-158.

Veghel, J. van, "Het benedictijnenconvent 'Ten Clarenwater' ". Deel II, in: *Heemkunde Hattem. Tijdschrift van de vereniging Heemkunde Hattem*. Uitgave nummer 105, december 2005, 204-213.

Weerd, S. van der, 'Steenfabriek Klaarwater', in: *Heemkunde Hattem. Tijdschrift van de vereniging Heemkunde Hattem*. Uitgave nummer 123, juni 2010, 67-73.

Wemes, D. 'De Cathentol bij Zwolle', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 7e jaargang, 1990, nr. 1.

Wormgoor, Ingrid, *Uit vrije wil en voor zijn zieleheil. Kerkelijke instellingen in Zwolle en hun functioneren binnen de stedelijke samenleving tot 1580*. Zwolle 2007.

Colofon

ISBN: 978-90-77901-79-3

Dit is een uitgave van het Landelijk Expertisecentrum
Familiebedrijven van Windesheim, kennisinstelling voor
hoger onderwijs en onderzoek

HERKOMST ILLUSTRATIES

Historisch Centrum Overijssel: omslag, 3, 5, 7, 9, 15, 19, 29.

Jan ten Hove, Geschiedenis van Zwolle, pagina 159, (origineel Gelders Archief Arnhem): 12.

G.B. Jansen, Baksteenfabricage in Nederland, 1850-1920, pagina's 111-112: 32.

Collectie Siem van der Weerd: 20, 24, 26.

DANK

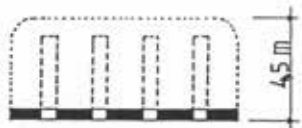
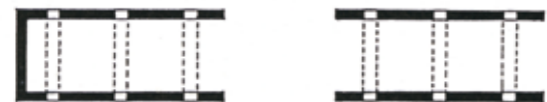
Met dank aan Siem van der Weerd en Wim Huijsmans,
kenners der geschiedenis van Hattem en Zwolle, en
Aly Beekhof (Historisch Centrum Overijssel) voor het
digitaliseren en bewerken van het beeldmateriaal.

OVER DE AUTEUR

Dr. W. (Wim) Coster is zelfstandig historicus en auteur.

Hij publiceert met name op het gebied van de regionale
en bedrijfsgeschiedenis. (www.wimcoster.nl)

Zwolle, 2016

LANDELIJK EXPERTISECENTRUM FAMILIEBEDRIJVEN

Postadres: Postbus 10090
8000 GB Zwolle
Bezoekadres: Campus 2 - 6, Zwolle
Telefoon: 088 - 469 99 11

[WINDESHEIM.NL/FAMILIEBEDRIJVEN](https://www.windesheim.nl/familiebedrijven)